

The Cluniac Death Ritual in the High Middle Ages
A Reconstructive Edition

by
Frederick S. Paxton

Latin Text

This is a work in progress. It is called a “reconstructive edition” because it creates a text that never existed as such in the Middle Ages. The monastic customs of Cluny, as recorded by Ulrich of Zell in the early 1080s for Abbot William of Hirsau, at the urging of Abbot Hugh of Cluny, which are the basis of the edition and translation (along with the roughly contemporary customs of Bernard, written at and for Cluny), describe the death ritual in detail, along with much else about life at Cluny, but they refer to prayers, responses, psalms, antiphons and other such spoken or sung elements only by incipit. In order to reconstruct not just what happened and when, but what was said and sung, I have reconstructed the full texts of all these elements from other sources, filling out the truncated references in the customs.

The driving force for this work has been my teaching over the last eight years at the School of Music-Thanatology at the Chalice of Repose Project in Missoula, Montana. Therese Schroeder-Sheker, the founder of the project and the dean of the school, saw in the death ritual at Cluny a historical precedent for the palliative care of the dying that has become the field of Music-Thanatology. To that end, she published my translation and commentary of Bernard’s and Ulrich’s chapters on death, dying and commemoration (*A Medieval Latin Death Ritual: The Monastic Customaries of Bernard and Ulrich of Cluny*, Studies in Music-Thanatology 1 [Missoula; St. Dunstan’s Press, 1993]), which had originally been submitted as a Master’s Thesis to the University of Washington in 1980 under the direction of Caroline Walker Bynum. But as I taught successive classes of students preparing to serve the needs of the dying with music, I found that earlier work increasingly limited. It outlined and interpreted the basic lines of the ritual action, but could not get at the deeper spirituality encoded in the spoken and sung words that made up the majority of what happened in the infirmary, at the vigil over the corpse, and at its burial. This reconstructive ritual attempts to make that possible. It is dedicated to Therese, to the faculty and staff of the Chalice Project and to all of the students who have studied at the School of Music-Thanatology.

Publishing this over the internet allows me to correct and update the text at any time, so I will be particularly grateful for feedback from readers. Scholars will want to access both the Latin and the English versions, since the notes were written with a facing-page English/Latin print format in mind.

Copyright by author.
August 2002

Liber 3, caput 28: De unctione cuiusque fratris¹

Frater qui se infirmitate ingravescente senserit in proximo ab hoc saeculo migraturum, de omni conscientia sua domno abbati, vel priori confitetur, et rogat ut oleo infirmorum ungetur. Adducunt eum prius in capitulum duo fratres inter manus, si est adeo infirmus, et petit veniam, reumque se de multis negligentibus contra Deum, et contra illos confitetur. Imprecatur ei prior absolutionem, cunctis respondentibus, Amen, et ipse eis similiter. Reducitur, et collocatur in lecto tali submisso, ubi fratres possint undique circumstare. Post capitulum sacerdos hebdomadarius indutus alba et stola, procedit cum oleo infirmorum, cum aqua benedicta, cum cruce, et cum duobus cereis in candelabris, et conventus sequitur.²

Miserere mei Deus secundum magnam misericordiam tuam et secundum multitudinem miserationum tuarum dele iniquitatem meam amplius lava me ab iniquitate mea et a peccato meo munda me quoniam iniquitatem meam ego cognosco et peccatum meum contra me est semper tibi soli peccavi et malum coram te feci ut iustificeris in sermonibus tuis et vincas cum iudicaris ecce enim in iniquitatibus conceptus sum et in peccatis concepit me mater mea ecce enim veritatem dilexisti incerta et occulta sapientiae tuae manifestasti mihi asparges me hysopo et mundabor lavabis me et super nivem dealbabor auditui meo dabis gaudium et laetitiam exultabunt ossa humiliata averte faciem tuam a peccatis meis et omnes iniquitates meas dele cor mundum crea in me Deus et spiritum rectum innova in visceribus meis ne proicias me a facie tua et spiritum sanctum tuum ne auferas a me redde mihi laetitiam salutaris tui et spiritu principali confirma me docebo iniquos vias tuas et impii ad te convertentur

¹ The Latin text is from Luc d'Achéry's eighteenth-century edition of the Cluniac customary that the monk Ulrich, close associate of abbot Hugh of Cluny 1049-1109, wrote for William, abbot of Hirsau around 1085: *Antiquiores consuetudines cluniacensis monasterii collectore S. Udalrico monacho benedictino*, ed. Luc d'Achéry, *Spicilegium* 1 (Paris 1723) 641-703; reprinted in J.P. Migne, *Patrologia latina* 149, cols. 636-778. I have also used the edition by Marquard Herrgott of Bernard of Cluny's roughly contemporary customary, written at and for Cluny itself: *Ordo cluniacensis*, in Herrgott's *Vetus disciplina monastica* (Paris 1726). The customaries describe the details of the daily life and liturgical practice of Cluniac communities. They do not, however, include more than the *incipits* of the prayers, antiphons, psalms and other spoken and sung elements of the ritual. I will present the sources of those texts in the footnotes as the ritual progresses. Except for the text of the psalms, the English translations are my own.

²The unpunctuated Latin text of the psalms used here, and elsewhere, is the public domain version of Jerome's late Vulgate translation from the Greek Septuagint; see also *Biblia sacra iuxta vulgatam versionem*, ed. B. Fischer et al., 4th ed. (Stuttgart 1994). I would also like to acknowledge the valuable assistance of the *Bible Browser* at http://goon.stg.brown.edu/bible_browser, and the *Bible Gateway* at <http://bible.gospelcom.net/bible>, for access to various versions of the Bible via the internet; and the splendid Latin and Greek language resources dictionaries, grammars, and morphological analysis programs made available by the Perseus Project at Tufts University (www.perseus.tufts.edu).

*libera me de sanguinibus Deus Deus salutis meae exultabit lingua mea
iustitiam tuam
Domine labia mea aperies et os meum adnuntiabit laudem tuam
quoniam si voluisses sacrificium dedissem utique holocaustis non
delectaberis
sacrificium Deo spiritus contribulatus cor contritum et humiliatum Deus
non spernet
benigne fac Domine in voluntate tua Sion et aedificentur muri Hierusalem
tunc acceptabis sacrificium iustitiae oblationes et holocausta tunc
inponent super altare tuum vitulos*

L psalmo imposito, dicenda est primo haec collecta a sacerdote³

Omnipotens sempiterne Deus, qui per Beatum apostolum tuum dixisti, infirmatur quis in vobis? moneat presbyteros ecclesiae, et orent pro eo, ungentes eum oleo in nomine Domini, et oratio fidei salvabit infirmum, et allevabit eum Dominus; et si in peccatis sit, dimittentur ei,⁴ te suppliciter exoramus, ut hic famulus tuus per ministerium nostrae unctionis, et donum tuae sanctae pietatis peccatorum suorum veniam consequi, et ad vitam aeternam pervenire mereatur.

Imponuntur VII psalmi cum istis antiphonis⁵ Interim sacerdos hoc modo facit unctionem, pollicem oleo illinit, et cum pollice signum crucis imprimit super utrumque oculum ita dicendo:

³ In the following prayer, as elsewhere, roman typeface indicates the incipit in the customaries and italics the reconstruction of the rest. In this case, the text is filled out from Edmond Martène, *D[e] A[ntiquis] E[cclesiae] ritibus libri iv*, 2nd ed. (Antwerp 1738; reprinted Hildesheim 1969), bk. 3, ch. 15, ordo 13 (henceforth DAE 3.15.13). Martène identified his source as a fourteenth-century manuscript from the monastery of Saint-Ouen in Rouen. Unfortunately, that manuscript, if still extant, has not been located; see Aimé-Georges Martimort, *La documentation liturgique de Dom Edmond Martène*, Studi e testi 279 (Città del Vaticano 1978), nos. 287, 728 and 931. Whatever its provenance, its death ritual clearly derives from Ulrich's customary, since the order and number of prayers are almost identical and many of the descriptive passages reproduce Ulrich's text exactly, or very nearly so. I have standardized Martène's orthography, but otherwise not changed his text. Benoît Darragon, *Répertoire des pièces euchologiques citées dans le "De antiquis ecclesiae ritibus" de Dom Martène*, Bibliotheca "Ephemerides liturgicae" Subsidia 57 (Rome 1991) 241-42, misidentifies DAE 3.15.13 (Martimort, no. 931; cols 1118-26 of the 1738 edition), as DAE 3.15.12 (Martimort no. 930; cols. 1116-18). The prayer itself originated in a ninth-century Carolingian rite of anointing the sick; see Frederick S. Paxton, *Christianizing death: The creation of a ritual process in early medieval Europe* (Ithaca 1990) 148-54, and Jean Deshusses, *Le sacramentaire grégorien: Ses principales formes d'après les plus anciens manuscrits*, vol. 3, *Textes complémentaires divers*, Spicilegium Friburgense 28 (Fribourg, Switzerland 1971) 127-28 (no. 3988) and 133 (no. 4014).

⁴ James 2.14-15; the Vulgate reads: *infirmatur quis in vobis inducat presbyteros ecclesiae et orent super eum, ungentes eum oleo in nomine Domini et oratio fidei salvabit infirmum et allevabit eum Dominus et si in peccatis sit dimittentur ei*. The ninth-century manuscript witnesses to the prayer follow the Vulgate, but since their incipits are different from Ulrich's, I have reproduced the text as it stands in DAE 3.15.13.

⁵ DAE 3.15.13 preserves the full texts of the antiphons that follow. As with references to prayers and psalms, the customaries supply only incipits. 3.15.13 also makes explicit what is only implicit in the customaries, that is, that each separate anointing is followed by an antiphon and psalm.

Per istam unctionem et suam piissimam misericordiam, indulgeat tibi Dominus quidquid peccasti per visum.

Ant. Sana me Domine, quoniam *conturbata sunt ossa mea, et anima mea turbata est valde; sed tu, Domine, convertere et eripe animam meam.*⁶

Ps. Domine, ne in furore tuo arguas me neque in ira tua corripas me miserere mei Domine quoniam infirmus sum sana me Domine quoniam conturbata sunt ossa mea et anima mea turbata est valde et tu Domine usquequo convertere Domine eripe animam meam salvum me fac propter misericordiam tuam quoniam non est in morte qui memor sit tui in inferno autem quis confitebitur tibi laboravi in gemitu meo labavo per singulis noctes lectum meum in lacrimis meis stratum meum rigabo turbatus est a furore oculus meus inveteravi inter omnes inimicos meos discedite a me omnes qui operamini iniquitatem quoniam exaudivit Dominus vocem fletus mei exaudivit Dominus deprecationem meam Dominus orationem meam suscepit erubescant et conturbentur vehementer omnes inimici mei convertantur et erubescant valde velociter

Item super utramque aurem:

Per istam unctionem et suam piissimam misericordiam, indulgeat tibi Dominus quidquid peccasti per auditum.

Ant. Erat quidem regulus, cuius filius infirmabatur Capharnaum: hic cum audisset, quia Jesus adveniret in Galilaeam, rogabat eum ut sanaret filium eius.⁷

Ps. Beati quorum remissae sunt iniquitates et quorum tecta sunt peccata beatus vir cui non inputabit Dominus peccatum nec est in spiritu eius dolus quoniam tacui inveteraverunt ossa mea dum clamarem tota die quoniam die et nocte gravata est super me manus tua conversus sum in aerumna mea: dum configitur mihi: spina delictum meum cognitum tibi: feci et iniustitiam meam non abscondi dixi confitebor

⁶ This antiphon first appears, as far as I know, in anointing rituals in sacramentaries from Senlis and Tours from the second half of the ninth century; see Deshusses, *Sacramentaire grégorien*, 3.135 and 150-53, nos. 4023-24.

⁷ John 4.46-47; cf. the Vulgate: *erat quidam regulus cuius filius infirmabatur Capharnaum hic cum audisset quia Iesus adveniret a Iudaea in Galilaeam abiit ad eum et rogabat eum ut descenderet et sanaret filium eius.*

adversus me iniustitiam meam Domino et tu remisisti impietatem peccati mei
pro hac orabit ad te omnis sanctus in tempore oportuno verumtamen in diluvio aquarum multarum ad eum non adproximabunt
tu es refugium meum a tribulatione quae circumdedit me exultatio mea erue me a circumdantibus me
intellectum tibi dabo et instruam te in via hac qua gradieris firmabo super te oculos meos
nolite fieri sicut equus et mulus quibus non est intellectus in campo et freno maxillas eorum constringe qui non adproximant ad te
multa flagella peccatoris sperantem autem in Domino misericordia circumdabit
laetamini in Domino et exultate iusti et gloriamini omnes recti corde

super utraque labia:

*Per istam unctionem et suam piissimam misericordiam, indulgeat tibi Dominus quicquid peccasti per gustum.*⁸

Ant. Domine puer meus *jacet paralyticus in domo, et male torquetur. Amen dico tibi ego veniam, et curabo eum.*⁹

Ps. Domine, ne in furore tuo arguas me neque in ira tua corripas me
quoniam sagittae tuae infixae et confirmasti super manum tuam non est sanitas carni meae a facie irae tuae non est pax ossibus meis a facie peccatorum meorum
quoniam iniquitates meae supergressae sunt caput meum sicut onus grave gravatae sunt super me
putruerunt et corruptae sunt cicatrices meae a facie insipientiae meae miser factus sum et curvatus sum usque ad finem tota die contristatus ingrediebar
quoniam lumbi mei impleti sunt inlusionibus et non est sanitas in carne mea
adflictus sum et humiliatus sum nimis rugiebam a gemitu cordis mei
Domine ante te omne desiderium meum et gemitus meus a te non est absconditus
cor meum conturbatum est dereliquit me virtus mea et lumen oculorum meorum et ipsum non est mecum

⁸ DAE 3.15.13 adds *et illicita verba* and improper words.

⁹ Matthew 8.6-7; cf. the Vulgate: *Domine puer meus iacet in domo paralyticus et male torquetur et ait illi Iesus ego veniam et curabo eum*. In DAE 3.15.13, this antiphon comes fifth rather than third. In DAE 1.7.24 and 3.15.8, it comes third, where both Bernard and Ulrich place it. The source for DAE 1.7.24 is the pontifical of the church of Apamea in Syria written in 1214. Martène found DAE 3.15.8 in a thirteenth-century ritual book in the library of Marmoutier in Tours, which he identified as originally from St-Eligius of Noyon; see Martimort, *Documentation*, nos. 25 and 926. The Marmoutier ordo has the same relationship to Bernard's text as 3.15.13 has to Ulrich's, i.e. it clearly descends from it. Here, following Bernard, it gives only incipits for these antiphons. DAE 1.7.17, from an early twelfth-century missal from Remiremont Martimort, no. 281, gives the full texts but in the order of 3.15.13

amici mei et proximi mei adversus me adpropinquaverunt et steterunt et qui iuxta me erant de longe steterunt et vim faciebant qui quaerebant animam meam et qui inquirebant mala mihi locuti sunt vanitates et dolos tota die meditabantur ego autem tamquam surdus non audiebam et sicut mutus non aperiens os suum et factus sum sicut homo non audiens et non habens in ore suo redargutiones quoniam in te Domine speravi tu exaudies Domine Deus meus quia dixi nequando supergaudeant mihi inimici mei et dum commoventur pedes mei super me magna locuti sunt quoniam ego in flagella paratus et dolor meus in conspectu meo semper quoniam iniquitatem meam adnuntiabo et: cogitabo pro peccato meo inimici autem mei vivent et firmati sunt super me et multiplicati sunt qui oderunt me inique qui retribuunt mala pro bonis detrahebant mihi quoniam sequebar bonitatem non derelinquas me Domine Deus meus ne discesseris a me intende in adiutorium meum Domine salutis meae

super nasum: *Per istam unctionem et suam piissimam misericordiam, indulgeat tibi Dominus quidquid peccasti per odoratum.*

Ant. *Cor contritum et humilitatum ne despicias, Deus; sed propter magnam misericordiam tuam miserere mei.*¹⁰

Ps. *Miserere*¹¹

super manus (sacerdotes extrinsecus):

Per istam unctionem et suam piissimam misericordiam, indulgeat tibi Dominus quidquid peccasti per tactum.

Ant. *Domine, descende et sanes filium meum priusquam moriatur. Ait ei Jesus: Vade, filius tuus vivit; et credidit ipse et domus eius tota.*¹²

Ps. *Domine exaudi orationem meam et clamor meus ad te veniat*

¹⁰ Constructed out of phrases in psalm 50, verses 19 and 3, but with readings different from either of Jerome's Vulgate translations. As far as I know, it first appears in the anointing ritual in the Sacramentary of Sens, written at St-Amand in 866-67; its variants, however, may link it to an Old Latin psalter either the one Jerome corrected in 383 or his corrected version in use before Jerome's translation from the Greek the Gallican Psalter became the standard in the ninth century and afterwards, thanks to Alcuin. Cf. Deshusses, *Sacramentaire grégorien* 3.148, and Paxton, *Christianizing death*, 179-85. On Jerome's translations, see, e.g., J.N.D. Kelly, *Jerome* New York 1975 86-89, 158-62.

¹¹ Psalm 50, as above.

¹² Jn 4.49-50, 53; cf. the Vulgate: *Domine descende priusquam moriatur filius meus dicit ei Jesus vade filius tuus vivit... et credidit ipse et domus eius tota.*

*non avertas faciem tuam a me in quacumque die tribulor inclina ad me
aurem tuam in quacumque die invocavero te velociter exaudi me
quia defecerunt sicut fumus dies mei et ossa mea sicut gremium aruerunt
percussum est ut faenum et aruit cor meum quia oblitus sum comedere
panem meum
a voce gemitus mei adhesit os meum carni meae
similis factus sum pelicano solitudinis factus sum sicut nycticorax in
domicilio
vigilavi et factus sum sicut passer solitarius in tecto
tota die exprobrabant mihi inimici mei et qui laudabant me adversus me
iurabant
quia cinerem tamquam panem manducavi et poculum meum cum fletu
miscebam
a facie irae et indignationis tuae quia elevans adlisisisti me
dies mei sicut umbra declinaverunt et ego sicut faenum arui
tu autem Domine in aeternum permanes et memoriale tuum in
generationem et generationem
tu exurgens misereberis Sion quia tempus miserendi eius quia venit
tempus
quoniam placuerunt servis tuis lapides eius et terrae eius miserebuntur
et timebunt gentes nomen Domini et omnes reges terrae gloriam tuam
quia aedificabit Dominus Sion et videbitur in gloria sua
respexit in orationem humilium et non sprexit precem eorum
scribantur haec in generationem alteram et populus qui creabitur laudabit
Dominum
quia prospexit de excelso sancto suo Dominus de caelo in terram aspexit
ut audiret gemitum compenditorum ut solvat filios interemptorum
ut adnuntiet in Sion nomen Domini et laudem suam in Hierusalem
in conveniendo populos in unum et reges ut serviant Domino
respondit ei in via virtutis suae paucitatem dierum meorum nuntia mihi
ne revoces me in dimidio dierum meorum in generationem et
generationem anni tui
initio tu Domine terram fundasti et opera manuum tuarum sunt caeli
ipsi peribunt tu autem permanes et omnes sicut vestimentum veterescent et
sicut opertorium mutabis eos et mutabuntur
tu autem idem ipse es et anni tui non deficient
filii servorum tuorum habitabunt et semen eorum in saeculum dirigentur*

super pedes: *Per istam unctionem et suam piissimam misericordiam, indulgeat tibi
Dominus quidquid peccasti per incessum.*

Ant. *Domine, non sum dignus ut intres sub tectum meum, sed tantum dic verbo,
et sanabitur puer meus.*¹³

Ps. *De profundis clamavi ad te Domine*

¹³ Mt 8.8.

*Domine exaudi vocem meam fiant aures tuae intendentes in vocem
deprecationis meae
si iniquitates observabis Domine Domine quis sustinebit
quia apud te propitiatio est propter legem tuam sustinui te Domine
sustinuit anima mea in verbum eius
speravit anima mea in Domino
a custodia matutina usque ad noctem speret Israhel in Domino
quia apud Dominum misericordia et copiosa apud eum redemptio
et ipse redimet Israhel ex omnibus iniquitatibus eius*

de subtus super inguinis:¹⁴

*Per istam unctionem et suam piissimam misericordiam, indulgeat tibi
Dominus quidquid peccasti per ardorem libidinis.*¹⁵

Ant. *Cum sol autem occidisset, omnes qui habebant infirmos variis langoribus
ducebant illos ad Jesum, et curabantur.*¹⁶

Ps. *Domine exaudi orationem meam auribus percipe obsecrationem meam in
veritate tua exaudi me in tua iustitia
et non intres in iudicio cum servo tuo quia non iustificabitur in conspectu
tuo omnis vivens
quia persecutus est inimicus animam meam humiliavit in terra vitam
meam conlocavit me in obscuris sicut mortuos saeculi
et anxiatu est super me spiritus meus in me turbatum est cor meum
memor fui dierum antiquorum meditatus sum in omnibus operibus tuis in
factis manuum tuarum meditabar
expandi manus meas ad te anima mea sicut terra sine aqua tibi
velociter exaudi me Domine defecit spiritus meus non avertas faciem tuam
a me et similis ero descendentibus in lacum
auditam mihi fac mane misericordiam tuam quia in te speravi notam fac
mihi viam in qua ambulem quia ad te levavi animam meam
eripe me de inimicis meis Domine a te confugi
doce me facere voluntatem tuam quia Deus meus est tu spiritus tuus bonus
deducet me in terra recta
propter nomen tuum Domine vivificabis me in aequitate tua educes de
tribulatione animam meam
et in misericordia tua disperdes inimicos meos et perdes omnes qui
tribulant animam meam quoniam ego servus tuus sum*

¹⁴ Bernard has simply *super inguina*; Herrgott asserts in a note that the anointing was done at the spot where the hip bends, not on the genitals.

¹⁵ DAE 3.15.13 adds *per illicitas cogitationes* through improper thoughts.

¹⁶ Lk 4.40, according to the Vulgate: *cum sol autem occidisset omnes qui habebant infirmos variis languoribus ducebant illos ad eum at ille singulis manus inponens curabat eos*. DAE 3.15.13 has *cecidisset* for *occidisset*.

Lavat manus; et lavatio non nisi in loco mundo et abdito solet effundi. Tunc si infirmus non communicatur, sacerdos ipse subjungit has omnes collectas, his vers. praemissis

V. Salvum fac *servum tuum*¹⁷
(R.) *Deus meus sperantem*

V. Mitte ei *Domine auxilium de sancto*¹⁸
R. *Et de Syon*

V. Nihil proficiat *inimicus in eo*¹⁹

V. Esto ei *Domine, turris fortitudinis*²⁰
R. *A facie inimici*

Orat. Deus qui famulo tuo ezechiae *terquinos annos ad uitam donasti, ita et famulum tuum illum a lecto aegritudinis tua potentia erigat ad salutem.*²¹

Alia Respice Domine famulum tuum infirmum illum *in infirmitate sui corporis laborantem, et animam refoue quam creasti, ut castigationibus emendata, continuo se sentiat tua medicina saluatam.*

Deus qui facturae tuae pio semper dominaris affectu, inclina aurem tuam supplicationibus nostris, et famulum tuum illum ex aduersa ualitudine

¹⁷ Psalm 85.2. DAE 3.15.8 Marmoutier/St-Eligius of Noyon has the same verses and order as in Bernard and Ulrich. DAE 3.15.13 St-Ouen has them mixed in with four others. The [*M*]issale ad usum [*W*]estmonasteriensis, ed. J. Wickham Legg, vol. 3, [H]enry [B]radshaw [S]ociety 6 (London 1896), col. 1266, expands the first two and the last into the verse/response form given here, which is implied by the shorthand references in the customaries. Like DAE 3.15.13, MW is a fourteenth-century derivation of the Cluniac ritual. Both authors noted that if the sick man were to receive a final communion, the priest would fetch the sacrament while the brothers recited these verses and prayers; if he were not, the priest would recite them

¹⁸ Cf. Psalm 19.3.

¹⁹ Cf. Psalm 88.23.

²⁰ Cf. Psalm 60.4

²¹ Cf. 2Kings 20.5-6. This and the following five prayers occur first as a group in the supplement to the Gregorian sacramentary sent to Charlemagne by Pope Hadrian; Deshusses, *Sacramentaire grégorien I, Le sacramentaire, le supplément d'Aniane*, (Fribourg, Switzerland 1971) nos. 1386-91. Deshusses' conclusion that the author of the supplement was Benedict of Aniane, and not Alcuin of York, has recently been challenged by Philippe Bernard, "Benoît d'Aniane est-il l'auteur de l'avertissement 'Hucusque' et du Supplément au sacramentaire 'Hadrianum'?" *Studi medievali*, 3rd series 39 (1998) 1-120. Whoever authored the supplement combined the two prayers *ad visitandum infirmum* in the Hadrianum nos. 987-88 and the four prayers *super infirmum in domo* from the mid-eighth-century Frankish sacramentary known as the Vatican Gelasian, *Liber sacramentorum Romanae aeclesiae ordinis anni circuli*, ed. L.C. Mohlberg et al., 3rd ed. (Rome 1981), nos. 1535-38. The language of the prayers remained very stable from the ninth century on. The texts printed by Deshusses from a large group of early medieval manuscripts, which I use here, are virtually identical to those in the late medieval Westminster missal (MW, cols. 1266-67). Some of the incipits given by Bernard and Ulrich, however, differ slightly from those in Deshusses' edition.

*corporis laborantem placatus respice, et uisita in salutari tuo ac caelestis gratiae praesta medicinam.*²²

Deus qui humano generi et salutis remedium et uitae aeternae munera contulisti, conserua famulo tuo illo tuarum dona uirtutum, et concede ut medellam tuam non solum in corpore, sed etiam in anima sentiat.

*Virtutum coelestium deus, qui ab humanis corporibus omnem languorem et omnem infirmitatem praecepti tui potestate depellis, adesto propitius huic famulo tuo illo ut fugatis infirmitatibus et uiribus receptis, nomen sanctum tuum instaurata protinus sanitate benedicat.*²³

Domine, sancte pater omnipotens aeterne deus, qui fragilitatem conditionis nostrae infusa uirtutis tuae dignatione confirmas, ut salutaribus remediis pietatis tuae corpora nostra et membra uegetentur, super hunc famulum tuum propitiatus intende, ut omni necessitate corporeae infirmitatis exclusa, gratia in eo pristinae sanitatis perfecta reparetur.

*Exaudi, domine, preces nostras et tibi confitentium parce peccatis, ut quos conscientiae reatus accusat, indulgentia tuae miserationis absoluat.*²⁴

Praeueniat hunc famulum tuum quaesumus domine misericordia tua, ut omnes iniquitates eius, celeri indulgentia deleantur.

Domine deus noster, qui offensione nostra non uinceris sed satisfactione placaris, respice quaesumus ad hunc famulum tuum qui se tibi peccasse grauiter confitetur. Tuum est ablutionem criminum dare et ueniam praestare peccantibus, qui dixisti paenitentiam te malle peccatorum quam mortem. Concede ergo domine hoc ut tibi paenitentiae excubias celebret, et correcti[bus] actibus suis conferri sibi a te sempiterna gaudia gratuletur.

Adesto, Domine, supplicationibus nostris, et ne sit ab hoc famulo tuo clementiae tuae longinqua miseratio, sana uulnera eiusque remitte

²² This prayer also exists in the oldest witnesses to the Irish liturgy see Paxton, *Christianizing death*, 82, note 136, a fact that gives it a good claim to both great age and wide dispersion.

²³ This prayer and the next have analogues in the early eighth-century *Bobbio Missal*, ed. Elias A. Lowe et al., HBS 58 (London 1920), nos. 380 and 379

²⁴ This and the following six prayers are also taken from the Supplement, i.e., from the two sections that precede the prayers for visiting the sick and concern the rites of penance and reconciliation during the week preceding Easter Sunday: *orationes et praeces super penitentem confitentem peccata sua more solito feria iiii infra L Deshusses, Sacramentaire grégorien* 1, nos. 1379-80, 1382, 1381, and *orationes ad reconciliandum penitentem feria v in coena domini* nos. 1383-85. Only the first is missing from MW, cols. 1268-70. The second of the two prayers beginning *Adesto* is missing from the edition of Ulrich, probably because of an oversight. It is restored here on the authority of Bernard.

peccata, ut nullis a te iniquitatibus separatus, tibi domino semper ualeat adhaerere.

Adesto, Domine, supplicationibus nostris, et me, qui etiam misericordia tua primus indigeo clementer exaudi, ut quem non electione meriti sed dono gratiae tuae constituisti operis huius ministrum, da fiduciam tui muneris exsequendi, et ipse in nostro ministerio quod tuae pietatis est operare.

Praesta, quaesumus, Domine, huic famulo tuo dignum paenitentiae fructum, ut ecclesiae tuae sanctae, a cuius integritate deuiarat peccando, admissorum reddatur innoxius ueniam consequendo.

Deus humani generis benignissime conditor et misericordissime reformator, qui hominem inuidia diaboli ab aeternitate deiectum unici filii tui sanguine redemisti, uiuifica hunc famulum tuum quem tibi nullatenus mori desideras, et qui non derelinquis deuium, assume correctum. Moueant pietatem tuam quaesumus domine huius famuli tui lacrimosa suspiria, tu eius medere uulneribus, tu iacenti manum porrige salutarem, ne ecclesia tua aliqua sui corporis portione uastetur, ne grex tuus detrimentum sustineat, ne de familiae tuae damno inimicus exultet, ne renatum lauacro salutari, mors secunda possideat. Tibi ergo domine supplices preces, tibi fletum cordis effundimus, tu parce confitenti, ut sic in hac mortalitate peccata sua te adiuuante defleat, qualiter in tremendi iudicii die, sententiam damnationis aeternae euadat, et nesciat quod terret in tenebris, quod stridet in flammis, atque ab erroris uia, ad iter reuersus iustitiae, nequaquam ultra uulneribus sautietur, sed integrum sit ei atque perpetuum, et quod gratia tua contulit, et quod misericordia reformauit.

Si autem communionem sacram percepturus est, tunc ab alio dicuntur praefatae collectae; et ipse interim sacerdos, cruce, et aqua benedicta remanentibus, redit cum geminis candelabris ad ecclesiam, ut corpus Domini apporet, quod accepturus prius veniam petit, et prius incensat, frangit, et partem quam allaturus est, super calicem tenet, et tam ipse calix, quam manus sacerdotis, linteolo candidissimo cooperitur. Quicumque illi obuiaverint, veniam petunt. Interea curatur ut infirmi bucca lavetur, recepturi ipsum corpus Domini, quod recipit uino intinctum; prius autem quam recipit, dicit²⁵

Confiteor deo et beate marie et omnibus sanctis et uobis fratres quia peccaui nimis in cogitatione locutione et opere; mea culpa propterea precor uos orare pro me.

²⁵ Ulrich does not mention confession and absolution here, but Bernard (191) is very explicit about it, so I have added the directions and incipits from his customary, starting with *prius autem quam*. The texts of the confession and absolution prayers are from the Ordinary of the Mass in MW, cols. 489-90. Neither author gives a communion formula, but it was probably something like “May the body and the blood of the lord Jesus Christ son of the living God preserve your soul in life everlasting.” See Paxton, *Christianizing death* 83.

et fratribus in commune respondentibus:

Misereatur vestri omnipotens deus et dimittat uobis omnia peccata uestra; liberet uos ab omni malo confirmet et conservet in omni opere bono, et perducatur ad uitam eternam.

solus sacerdos prosequitur:

Indulgentiam et remissionem omnium peccatorum tuorum gratiam et consolacionem sancti spiritus, et uitam eternam tribuat tibi omnipotens et misericors dominus.

quo epotato, ebibit quoque ablutionem calicis, et secundo ablutionem digitorum sacerdotis, et adhuc tertio calicis. Adhibetur illi crux ut eam osculetur: osculatur etiam quasi ultimum vale facturus, primo sacerdotem, deinde omnes fratres, ipsos quoque pueros. Redit conventus rursus imposito L. psalmo.

Caput 29: Quid agendum est in fine exitus

Postquam autem frater ad huiusmodi venerit infirmitatem, providetur ei unus famulus, qui non habet aliud facere, nisi ut obsequatur infirmo. Sed et in nocte famuli qui sunt in domo infirmorum, omnes diligenter excubant, ne obitus eius improvisus possit evenire. Crux est contra faciem eius affixa, et lumen cerei usque ad clarum diem non defuerit. Si quis frater est ita religiosus, cui hoc pro singulari libuerit affectu, ut ipse quoque remaneat excubans cum infirmo, libenter ei acquiescitur a priore, maxime si est huiusmodi qui infirmo horas cantet regulares, et venienti ad extrema legat passiones. Famuli autem qui sunt in talibus multum exercitati, multumque periti, cum viderint jam eius exitus horam imminere, cilicium expandunt, cinerem desuper aspergunt, et infirmum de lecto levatum in cilicium submittunt; ab uno eorum percutitur tabula contra ostium Claustrii crebra et quasi continua percussione. Quod cum signum sit obituri, illico ut auditum fuerit, fratres omnes accurrunt: nam quamvis homini nostri ordinis omnino sit prohibitum, ut ullius rei gratia gravem et temperatum incessum aliquando excedat, tamen ad morientem et ad incendium etiam praeceptum ut currat. Sed si haec tabulae percussio evenerit vel quando cantatur, quotquot stant foris chorum accurrunt, qui in choro, minime, nisi quibus Prior innuerit, et obedientiarii qui ad exequias aliquid sunt facturi. Quod si in refectorio adhuc sedent, et lectio necdum est finita, iidem quoque prosiliunt, quamquam defuncti corpore lavato, et in ecclesiam deportato, denuo sit illuc redeundum, ut lectio finiatur, et psalmus consuetus cantetur. Accurrentes autem cantant et recantant maiorem symbolum fidei, ut fraterna fides suffragium conferat migraturo.²⁶

²⁶ The chanting of the *Credo* while gathering at the bedside of a dying monk seems to have been a specifically Cluniac innovation. It was also one of the most successful, showing up first in the *Liber tramitis* and then in customaries of cloistered communities regularly throughout the Middle Ages. The prayer was so well known that it was seldom written out. The text here is taken from the so-called Sacramentary of Winchcombe, written in the last quarter of the tenth century at an English house with close ties to the monastery of Fleury St-Benoît-sur-Loire; *The Winchcombe sacramentary*, ed. Anselme Davril, HBS 109 (London 1995) 898, no. 423. Bernard 192 adds that, if the monk has already died, they should

Credo in unum deum patrem omnipotentem factorem caeli et terrae, uisibilium omnium et inuisibilium, et in unum dominum iesum christum, filium dei unigenitum, et ex patre natum ante omnia saecula, deum de deo, lumen de lumine, deum uerum de deo uero, genitum non factum, cum substantialem patri per quem omnia facta sunt, qui propter nos homines et propter nostram salutem descendit de caelis, et incarnatus est de spiritu sancto et maria uirgine, et homo factus est crucifixus, etiam pro nobis sub pontio pilato passus et sepultus est et resurrexit tertia die secundem scripturas, ascendit in caelum sedet ad dexteram patris, et iterum uenturus est cum gloria iudicare uiuos et mortuos, cuius regni non erit finis, et in spiritum sanctum dominum, et uiuificantem, qui ex patre filioque procedit, qui cum patre et filio simul adoratur et cumglorificatur, qui locutus est per prophetas, et unam sanctam catholicam et apostolicam ecclesiam, confiteor unum baptisma in remissionem peccatorum, et expecto resurrectionem mortuorum, et uitam futuri saeculi amen.

Sed si exitus eius tardior aliquantulum fuerit, agenda est ipso domno abbate vel priore pronuntiante letania; et unicuique nomini sanctorum subjungendum est, Ora pro eo. Est autem prolonganda prout permiserit temporis ratio, et secundum quod in causa migraturi prospici potuerit, vel aestimari. Finitis uero sanctorum nominibus confestim subinfertur.²⁷

Propitius esto,	parce ei Domine.
Propitius esto,	libera eum Domine.
De gladio maligno	libera eum Domine.
A morte perpetua,	libera eum Domine.
A pondere peccatorum,	libera eum Domine.
A terra caligine,	libera eum Domine.
Per crucem tuam,	libera eum Domine.
Per intercessionum omnium sanctorum tuorum,	libera eum Domine.
Peccatores,	te rogamus audi nos.
Ut iracundiae tuae flagella ab eo amoveas,	te rogamus audi nos.
Ut spiritum ejus a loco angustiae liberes,	te rogamus audi nos.
Ut cum fiducia diem iudicii exspectet,	te rogamus audi nos.
Ut eum in numero placentium tibi aggregare digneris,	te rogamus audi nos.
Ut eum in numero discerni facias malorum,	te rogamus audi nos.
Ut eum in regione uivorum aeternis gaudiis foveri jubeas,	te rogamus audi nos.

“go quickly but moderately, singing *Placebo domini* in regione uiuorum,” that is, “I will please the lord in the land of the living.” This antiphon taken from Psalm 114.9 is usually associated with the vespers of the dead, but I do not know when it was first used in this manner. St. Ambrose referred to this psalm verse in *De bono mortis* 9.39 to make the point that this life is the land of the dead and the afterlife the land of the living; ed. Wiesner, 130, 231.

²⁷ Neither Ulrich nor Bernard included the introductory invocations or saints’ names of the litany, therefore, I have omitted them here. DAE 3.15.8 and 3.15.13 have full texts. Since all four sources present the final invocations, I have too.

Ut eum praemia aeternae vitae adipisci facias,	te rogamus audi nos.
Ut eum a mortifero vastatore defendere digneris,	te rogamus audi nos.
Agnus Dei, qui tollis peccata mundi,	parce ei Domine.
Agnus Dei, qui tollis peccata mundi,	dona ei requiem.
Agnus Dei, qui tollis peccata mundi,	miserere eius.

Quod si necdum finivit, Conventus recedit, et aliquanti qui remanent, psalterium incipiunt. Cum autem jam eum non dubitaverint obiisse, dicuntur a sacerdote hae collectae:

*Piae recordationis affectu, fratres carissimi, commemorationem faciamus cari nostri illius quem dominus de temptationibus huius saeculi adsumpsit, obsecrantes misericordiam dei nostri, ut ipse ei tribuere dignetur placidam et quietam mansionem, et remittat omnes lubricae temeritatis offensas, ut concessa uenia plene indulgentiae, quicquid in hoc saeculo proprio reatu deliquit, totum ineffabili pietate ac benignitate sua deleat et abstergat. Quod ipse praestare dignetur qui cum patre et spiritu sancto uiuit et regnat deus, per omnia saecula saeculorum.*²⁸

Alia *Deus cui omnia vivunt, et cui non pereunt moriendo corpora nostra sed mutantur in melius, te supplices deprecamur ut suscipi iubeas animam famuli tui illius per manus sanctorum angelorum tuorum, deducendam in sinum amici tui abrahae patriarchae, resuscitandamque in nouissimi magni iudicii die, et quicquid uitiorum fallente diabolo contraxit, tu pius et misericors abluere indulgendo.*²⁹

*Suscipe Domine animam servi tui illius quam de ergastulo huius saeculi uocare dignatus es, et libera eam de principibus tenebrarum et de locis poenarum, ut absoluta omnium uinculo peccatorum, quietis ac lucis aeternae beatitudine perfruatur, et inter sanctos et electos suos in resurrectionis gloriam, resuscitari mereatur. Per dominum nostrum ihesum christum filium suum, qui cum eo uiuit et regnat in unitate spiritus sancti deus per omnia secula seculorum.*³⁰

Conventus exiens ut considat ante capellam S. Mariae, cantat vespere pro defunctis, officium et matut. non alia Collecta, quam ea sola, semper sequente:

²⁸ Caesarius, bishop of Arles in the first half of the sixth century, may have composed this prayer, whose wording Benedict of Aniane may have altered in the ninth century; see Paxton, *Christianizing death* 52-53, 140-42. As was true of the prayers after the anointing, above, this and the following two prayers first appear as a group in the ninth-century Supplement to the *Hadrianum* nos. 1398-1400 and remain more or less textually stable from then on. The full texts are from Deshusses' edition; as always italics mark the rubrics in the customaries. I have, I hope, improved the translations first printed in *Christianizing death*.

²⁹ On this prayer and the next, see *ibid.* 61-62, 140-43.

³⁰ This prayer, like the two prayers after the washing of the corpse below, is of Visigothic origin and was transmitted via the Supplement to the Gregorian sacramentary; ed. Deshusses, *Sacramentaire grégorien* 1, no. 1400.

Omnipotens sempiterne Deus, *qui numquam sine spe misericordiae supplicatur, propitiare animae famuli tui, ut qui de hac vita in tui nominis confessione decessit, sanctorum tuorum numero facias aggregari.*³¹

Et si frater obierit interim dum conventus est ad regularem horam, vel ad missam, postea non ita currendo venit, sed moderato incessu, et cantando vesp. defunctorum.

Mox autem ut obierit, ultro procurrunt conversi ut pulsent omnia signa, et prolixè, ut apportent adhuc aliam crucem, et rursus aquam benedictam, candelabra, and thuribulum, quae cum fuerint apportata, incenso super defunctum facto, aspergitur etiam aqua benedicta. Post modicum simul cum ipsis quae apportata sunt, effertur in atrium ubi lavetur. Sed eum nec portant, nec lavant, nec in sepulcrum ponunt alii fratres, quam qui eius sunt similes vel in ordine, vel sine ordine. Ad infirmarium pertinet aquam calidam providere: ad camerarium ea quibus est induendus. Ponitur super tabulam ad hoc solum destinatam, nudatur, lavatur a vertice usque ad plantam pedis. Sola verenda veteri stamineo sunt cooperta. Vestitur stamineo, cuculla, caligis nocturnalibus, et sudario quod est de eodem panno, de quo est stamineum, sicut et caligae, quae et longiores sunt quam aliae caligae, nec in extremitate patulae sunt consutae. Capellum cucullae desuper faciem ex utraque parte consuitur contra pectus, super quod etiam manus supra cucullam complicantur, ipsaque cuculla per loca consuendo ita constringitur, ut in nulla parte sit laxa. Item nocturnalia consuuntur ad invicem. Inter lavandum lavatores quotquot sciunt psalmos, non cessant a psalmodia, et sacerdos dicit hanc collectam: Suscipe, Domine, animam servi tui. Postquam vestitus fuerit, incensum, quod interim semper erat continuum, mittitur super eum, et aspersus aqua benedicta ponitur in feretrum, et desuper opertorium levatur, portatur usque ad ostium contra conventum; qui cum venerit ad finem alicuius psalmi, hoc prior observat, et percutit tabulam semel tantum. Dimissa psalmodia, ab omnibus inclinatis dicitur oratio Dominica

Pater noster qui es in caelis, sanctificetur nomen tuum. Adueniat regnum tuum. Fiat voluntas tuas, sicut in caelo et in terra. Da nobis hodie panem nostrum cotidianum et dimitte nos debita nostra sicut et nos dimittimus debitoribus nostris

et prior Et ne nos inducas in tentationem
 Sed libera nos a malo

A porta inferi
*Erue Domine animam ejus*³²

Dominus vobiscum
Oremus

³¹ Only DAE 3.15.8 gives the full text of this prayer, but its oldest form is in the Vatican Gelasian, ed. Mohlberg et al. above note 00, no. 1662, where it is a prayer for a dead layman. The office of the dead had its roots in Roman practice, but was organized by Carolingian liturgists in the eighth century and spread throughout Europe after 800; see Paxton, *Christianizing death*, 134-36, and Megan McLaughlin, *Consorting with saints: Prayer for the dead in early medieval France* (Ithaca and London 1994) 40-41.

³² Ulrich does not mention this response or the invocation and response that follows, but they were surely implied; they are restored from Bernard (195).

Orat. *Deus vitae dator et humanorum corporum reparator, qui te a peccatoribus exorari uoluisti, exaudi praeces quas speciali deuotione pro anima famuli tui illius tibi lacrimabiliter fundimus, ut liberare eam ab inferorum cruciatibus, et collocare inter agmina sanctorum tuorum digneris, ueste quoque caelesti et stola immortalitatis indui, et paradysi amoenitate conuoferi iubeas.*³³

Alia *Deus qui humanarum animarum aeternus amator es, animam famuli tui illius quam uera dum in corpore maneret tenuit fides, ab omni cruciatu inferorum redde extorrem, ut segregata ab infernalibus claustris, sanctorum mereatur adunari consortiis.*

Imponitur resp.

*Subuenite sancti Dei occurrite angeli domini suscipientes animam eius offerentes eam in conspectu altissimi.*³⁴

Item *Heu mihi domine quia peccaui nimis in vita mea quid faciam miser ubi fugiam nisi ad te deus meus miserere mei dum ueneris in nouissimo die.*³⁵

In processione crucem sequuntur pueri, postea priores, postea conversi, et defuncti portitores novissimi, ipseque defunctus ante altare S. Mariae collocatur, usque dum pro eo haec collecta dicatur:

*Deus ueniae largitor et humanae salutis auctor quaesumus clementiam tuam ut nostrae congregationis fratres et sorores qui ex hoc saeculo transierunt beata maria semperque uirgine intercedente cum omnibus sanctis tuis ad perpetuae beatitudinis consortium peruenire concedas.*³⁶

Rursus imposito resp.

*Ne recorderis peccata mea domine dum ueneris iudicare seculum per ignem*³⁷

³³ This and the following prayer appeared together in the Supplement to the Gregorian sacramentary as *orationes post lauacionem corporis*, ed. Deshusses, *Sacramentaire grégorien* 1, nos. 1407-8.

³⁴ This response appears regularly in rituals from the eighth century on, and its root lie deep in Christian antiquity, as Damien Sicard showed in *La liturgie de la mort dans l'église latine des origines à la réforme carolingienne* (Münster 1978), 66, 75-76. It was often followed by the verse *Suscipiat te christus qui creauit te et in sinum abrahae angeli deducant te*; *ibid.* 67. Cf MW, cols. 1279 and 1317 and DAE 3.15.13, *donec finito responsorio Subuenite cum versu.*

³⁵ MW, col. 1289 and 1317; Bernard omits this response. It was probably followed by the verse *Anima mea turbata est ualde sed tu domine succurre ei.*

³⁶ The text of this prayer has been restored from DAE 3.15.8 and MW, col. 1313.

³⁷ Bernard does not mention either this or the next response, from the office of the dead. They are restored from MW, cols. 1317 note and 1318.

et postea

Peccantem me quotidie et non penitentem timor mortis conturbat me quia in inferno nulla est redemptio Miserere mei deus et salua me.

et pulsatione omnium signorum iam incoepata, portatur in ecclesiam maiorem, ponitur super formas. Crux cum candelabris ad caput eius adfigitur. Ab alla hora, quousque portetur ad sepulcrum, non omittitur absque psalmodia, nisi missa generalis aut hora regularis cantetur: ad quam cum primum pulsatur signum, cessat psalmodia, praeter ad solos nocturnos, tunc tenetur usque ad introitum puerorum. Quando conventus est in capitulo, vel in refectorio, prior praecipit aliquantis fratribus remanere. Si est tempus quo fratres circa medium diem dormire solent, illo die non dormiunt. Et defunctus si aliquantulum prius obiit, quam sonitus in dormitorio fieret, ipso die sepelitur; alias minime. Et nox alia in tres vigiliis est divisa, quarum primam chorus agit dexter, secundam sinister, novissimam post matutinas pueri cum magistris. Si est nox hyemalis, ut a kalendis Octob. usque ad coenam Domini, ad unamquamque vigiliam psalterium ex toto est dicendum; vesperi off. et mat. Laudes pro defunctis, addito semper *Verba mea*. At si est aestiva, tunc de psalterio non nisi centum psal. sunt dicendi. Et si post completorium obitus fratris contigerit, psalterium non est incipiendum nisi prius ex toto sint expleta, postea quam frater obiit et vesp. pro defunctis, et off. et matut. et laud. et *Verba mea*.

*Ant. Exultabant Domino ossa humiliata*³⁸

*Ps. Verba mea auribus percipe Domine intellege clamorem meum
intende voci orationis meae rex meus et Deus meus
quoniam ad te orabo Domine mane exaudies vocem meam
mane adstabo tibi et videbo quoniam non deus volens iniquitatem tu es
neque habitabit iuxta te malignus neque permanebunt iniusti ante oculos
tuos
odisti omnes qui operantur iniquitatem perdes omnes qui loquuntur
mendacium virum sanguinum et dolosum abominabitur Dominus
ego autem in multitudine misericordiae tuae introibo in domum tuam
adorabo ad templum sanctum tuum in timore tuo
Domine deduc me in iustitia tua propter inimicos meos dirige in conspectu
meo viam tuam
quoniam non est in ore eorum veritas cor eorum vanum est
sepulchrum patens est guttur eorum linguis suis dolose agebant iudica
illos Deus
decidant a cogitationibus suis secundum multitudinem impietatum eorum
expelle eos quoniam inritaverunt te Domine
et laetentur omnes qui sperant in te in aeternam exultabunt et habitabis in
eis et gloriabuntur in te omnes qui diligunt nomen tuum*

³⁸ Ps. 50.10. Antiphon sung at lauds in the Office for the Dead along with psalm 50. Ulrich does not mention it, but Bernard does, repeatedly.

quoniam tu benedices iusto Domine ut scuto bonae voluntatis coronasti nos

Missa matut. cantatur pro eo, ad quam omnes ut offerant, debent interesse. Diaconus postquam incensaverit altaria, incensat et defunctum. Sepulcrum cum factum fuerit, dicenda est haec collecta super illud

Deus qui fundasti terram, formasti caelos, qui omnia sydera statuta fixisti, qui captum laqueo mortis hominem lavacri ablutione reparas; qui sepultos Abraham, Isaac et Jacob in spelunca duplici in libro vitae atque in totius gloriae dignitate principes annotasti: benedicere digneris hunc tumulum famuli tui, et hic eum requiescere facias, et in sinu abraham collocare digneris, qui Dominum nostrum Jesum Christum Filium tuum, devictis laqueis inferorum resurgere in se credentium voluisti salutem. Respice super hanc fabricam sepulturae: Descendat hic, Domine, Spiritus Sanctus, ut te iubente, sit in loco hoc quietam dormitio, et tempore iudicii cum sanctis omnibus resurrectio. Per Dominum. Benedictio Dei omnipotentis Patris + et Filii + et Spiritus + sancti, descendat super hoc sepulcrum.

Maiore missa finita, vel si est Quadragesima, scilla ad vesp. pulsata, et oratione vesp. praemissa, prior unum de maioribus signis aliquantulum pulsat per tres vices. Conveniunt fratres, et cerei per custodes ecclesiae distribuuntur. Sacerdos defunctum sepulcrum, indutus est alba et stola. Armarius adscito alio fratre incipit

Kyrie eleison
Christe eleison
Kyrie eleison

Ad quod cum omnes simul responderint, submitunt se inclines, et sacerdos absque salutatione dicit has collectas

Non intres in iudicio cum seruo tuo domine illius, quoniam nullus apud te iustificabitur homo, nisi per te omnium peccatorum tribuatur remissio, non ergo eum tua quaesumus iudicialis sententia praemat, quem tibi vera supplicatio fidei christianae commendat, sed gratia tua illi succurrente mereatur euadere iudicium ultionis, qui dum uiueret insignitus est signaculo trinitatis.³⁹

Fac, quaesumus, Domine hanc cum seruo tuo defuncto illo misericordiam ut factorum suorum in poenis non recipiat uicem, qui tuam in uotis tenuit uoluntatem, ut sicut hic eum uera fides iunxit fidelium turmis, ita eum illic tua miseratio societ angelicis choris.

³⁹ This and the following two prayers first appeared together in the Supplement; see Deshusses, *Sacramentaire grégorien* 1, nos. 1401-3. The first two have Visigothic origins; the last is Roman, from the Hadrianum.

Inclina Domine aurem tuam ad preces nostras quibus misericordiam tuam supplices deprecamur, ut animam famuli tui illius quam de hoc saeculo migrare iussisti, in pacis ac lucis regione constituas, et sanctorum tuorum iubeas esse consortem.

Versus, etc.⁴⁰

Libera me, Domine de morte eterna in die illa tremenda quando celi mouendi sunt et terra, dum ueneris iudicare seculum per ignem.

Toties quoque sacerdos incensat altare principale et corpus defuncti, imponitur antiph. In paradisum, cum psal. cxvii⁴¹

Ant. In paradisum deducant te angeli, in tuo aduentu suscipiant te martyres et erducant te in ciuitatem sanctam ierusalem.⁴²

Ps. In exitu Israel de Aegypto domus Iacob de populo barbaro
facta est Iudaea sanctificatio eius Israhel potestas eius
mare vidit et fugit Iordanis conversus est retrorsum
montes exultauerunt ut arietes colles sicut agni ovium
quid est tibi mare quod fugisti et tu Iordanis quia conversus es retrorsum
montes exultastis sicut arietes et colles sicut agni ovium
a facie Domini mota est terra a facie Dei Iacob
qui convertit petram in stagna aquarum et rupem in fontes aquarum
non nobis Domine non nobis sed nomini tuo da gloriam
super misericordia tua et veritate tua nequando dicant gentes ubi est Deus
eorum
Deus autem noster in caelo omnia quaecumque voluit fecit
simulacra gentium argentum et aurum opera manuum hominum
os habent et non loquentur oculos habent et non videbunt
aures habent et non audient nares habent et non odorabuntur
manus habent et non palpabunt pedes habent et non ambulabunt non
clamabunt in gutture suo
similes illis fiant qui faciunt ea et omnis qui confidunt in eis
domus Israhel speravit in Domino adiutor eorum et protector eorum est

⁴⁰ All three of the preceding prayers were followed by responses and verses, but the sources only agree on this one. The reason is that the *armarius*, the liturgical conductor, was free to choose those that seemed best to him, as Bernard (196) makes clear: *sicut Armarius placuerit*. The text here is from MW, col. 1289 and could have been followed by any number of verses, e.g. *Dies illa dies ire calamitatis et miserie dies magna et amara ualde* *ibid.*. The two other verses mentioned by Ulrich are *Induta est* and *Scio Domine*. The first may be from the book of Job 7.5; the second is not in any medieval or modern liturgical book that I have seen.

⁴¹ This must be an error originating in a miscopying of cxiii as cxvii. Bernard (197) cites the incipits of both the antiphon and psalm 113; psalm 117 is sung next.

⁴² A very old antiphon, which, Sicard argued, originated in Rome in late antiquity; *La liturgie de la mort*, 135, 215-20. Like all the antiphons in the Cluniac ritual, though, the earliest direct evidence comes from the eighth and ninth centuries. The text in MW, col. 1290, has *suo conuentu* for the more common *tuo aduentu*.

*domus Aaron speravit in Domino adiutor eorum et protector eorum est
qui timent Dominum speraverunt in Domino adiutor eorum et protector
eorum est
Dominus memor fuit nostri et benedixit nobis benedixit domui Israhel
benedixit domui Aaron
benedixit omnibus qui timent Dominum pusillis cum maioribus
adiciat Dominus super vos super vos et super filios vestros
benedicti vos Domino qui fecit caelum et terram
caelum caeli Domino terram autem dedit filiis hominum
non mortui laudabunt te Domine neque omnes qui descendunt in infernum
sed nos vivimus benedicimus Domino ex hoc nunc et usque in saeculum*

Hoc mutatur in processione, quod pueros sequantur novitii et conversi, et postea priores. Stant etiam in ecclesia S. Mariae cum cereis infirmi. Conventus autem praeveniens in coemeterium, expandit se in modum coronae, et inter sepeliendum ea psalmodia cum antiph. cantatur ab eo.

Antiph.⁴³ *Aperite mihi portas iustitiae ingressus in eas confitebor domino. Haec porta domini iusti intrabunt in eam.*

Psal. *Confestimini Domino quoniam bonus quoniam in saeculum misericordia eius
dicat nunc Israhel quoniam bonus quoniam in saeculum misericordia eius
dicant nunc qui timent Dominum quoniam in saeculum misericordia eius
de tribulatione invocavi Dominum et exaudivit me in latitudinem Dominus
Dominus mihi adiutor non timebo quid faciat mihi homo
Dominus mihi adiutor et ego despiciam inimicos meos
bonum est confidere in Domino quam confidere in homine
bonum est sperare in Domino quam sperare in principibus
omnes gentes circumierunt me et in nomine Domini quia ultus sum in eos
circumdantes circumdederunt me in nomine autem Domini quia ultus sum
in eos
circumdederunt me sicut apes et exarserunt sicut ignis in spinis et in
nomine Domini quia ultus sum in eos
impulsus eversus sum ut caderem et Dominus suscepit me
fortitudo mea et laudatio mea Dominus et factus est mihi in salutem
vox exultationis et salutis in tabernaculis iustorum
dextera Domini fecit virtutem dextera Domini exaltavit me dextera Domini
fecit virtutem
non moriar sed vivam et narrabo opera Domini
castigans castigavit me Dominus et morti non tradidit me*

⁴³ This antiphon and psalm pairing is may also go back to the early medieval burial ritual at Rome; see Sicard, *Liturgie de la mort* 225-26. The antiphon is taken from the psalm 117, verses 19-20. This and the three following pairs became commonly joined as part of the graveside ritual from the ninth century; see Paxton, *Christianizing death* 169-85.

*aperite mihi portas iustitiae ingressus in eas confitebor Domino
 haec porta Domini iusti intrabunt in eam
 confitebor tibi quoniam exaudisti me et factus es mihi in salutem
 lapidem quem reprobaverunt aedificantes hic factus est in caput anguli
 a Domino factum est istud hoc est mirabile in oculis nostris
 haec est dies quam fecit Dominus exultemus et laetemur in ea
 o Domine salvum fac o Domine prosperare
 benedictus qui venturus est in nomine Domini benediximus vobis de domo
 Domini
 Deus Dominus et inluxit nobis constituite diem sollemnem in condensis
 usque ad cornua altaris
 Deus meus es tu et confitebor tibi Deus meus es tu et exaltabo te
 Confitebor tibi quoniam exaudisti me et factus est mihi in salutem
 confitemini Domino quoniam bonus quoniam in saeculum misericordia
 eius*

Antiph.⁴⁴ *Ingrediar in locum tabernaculi admirabilis usque ad domum dei.*

Psal. *Quemadmodum desiderat cerves ad fontes aquarum ita desiderat anima
 mea ad te Deus
 sitiivit anima mea ad Deum fortem vivum quando veniam et parebo ante
 faciem Dei
 fuerunt mihi lacrimae meae panis die ac nocte dum dicitur mihi cotidie ubi
 est Deus tuus
 haec recordatus sum et effudi in me animam meam quoniam transibo in
 loco tabernaculi admirabilis usque ad domum Dei in voce exultationis et
 confessionis sonus epulantis
 quare tristi es anima mea et quare conturbas me spera in Deo quoniam
 confitebor illi salutare vultus mei Deus meus
 ad me ipsum anima mea conturbatur est propterea memor ero tui de terra
 Iordanis et Hermoniim a monte modico
 abyssus ad abyssum invocat in voce cataractarum tuarum omnia excelsa
 tua et fluctus tui super me transierunt
 in die mandavit Dominus misericordiam suam et nocte canticum eius apud
 me oratio Deo vitae meae
 dicam Deo susceptor meus es quare oblitus es mei quare contristatus
 incedo dum adfligit me inimicus
 dum confringuntur ossa mea exprobraverunt mihi qui tribulant me dum
 dicunt mihi per singulos dies ubi est Deus tuus
 quare tristis es anima mea et quare conturbas me spera in Deum quoniam
 adhuc confitebor illi salutare vultus mei et Deus meus*

Ant.⁴⁵ *Haec requies mea in saeculum saeculi, hic habitabo quoniam elegi eam.*

⁴⁴ On this antiphon and Psalm 41, which follows, see Sicard, *Liturgie de la mort* 212-13. The antiphon derives from verse 5 of the psalm

Psal.⁴⁶ *Memento Domine David et omnis mansuetudinis eius
sicut iuravit Domino votum vovit Deo Iacob
si introiero in tabernaculum domus meae si ascendero in lectum strati mei
si dederō somnum oculis meis et palpebris meis dormitationem
et requiem temporibus meis donec inveniam locum Domino tabernaculum
Deo Iacob
ecce audivimus eam in Efrata invenimus eam in campis silvae
introibimus in tabernacula eius adorabimus in loco ubi steterunt pedes
eius
surge Domine in requiem tuam tu et arca sanctificationis tuae
sacerdotes tui induentur iustitia et sancti tui exultabunt
propter David servum tuum non avertas faciem christi tui
iuravit Dominus David veritatem et non frustrabit eum de fructu ventris
tui ponam super sedem tuam
si custodierint filii tui testamentum meum et testimonia mea haec quae
docebo eos et filii eorum usque in saeculum sedebunt super sedem tuam
quoniam elegit Dominus Sion elegit eam in habitationem sibi
haec requies mea in saeculum saeculi hic habitabo quoniam elegi eam
viduam eius benedicens benedicam pauperes eius saturabo panibus
sacerdotes eius induam salutari et sancti eius exultatione exultabunt
illic producam cornu David paravi lucernam christo meo
inimicos eius induam confusione super ipsum autem effloreat sanctificatio
mea*

Ant.⁴⁷ *De terra plasmasti me et carnem induisti me redemptor meus Domine,
resuscita me in nouissimo die.*

Psal. *Domine, probasti me et cognovisti me
tu cognovisti sessionem meam et surrectionem meam
intellexisti cogitationes meas de longe semitam meam et funiculum meum
investigasti
et omnes vias meas praevidisti quia non est sermo in lingua mea
ecce Domine tu cognovisti omnia novissima et antiqua tu formasti me et
posuisti super me manum tuam
mirabilis facta est scientia tua ex me confotata est non potero ad eam
quo ibo ab spiritu tuo et quo a facie tua fugiam
si ascendero in caelum tu illic es si descendero ad infernum ades
si sumpsero pinnas diluculo et habitavero in extremis maris*

⁴⁵ Sicard, *Liturgie de la mort* 236-38, prints another eleventh-century example of the same sequence of psalms and antiphons; cf. MW col. 1293. The antiphon is verse 14 of the psalm 131. In the ninth-century *Vita* of Hathumoda, first abbess of Gandersheim, Hathumoda hears a heavenly choir singing this verse during a vision in which she sees her own grave dug into the floor of the cloister church; *Agii vita et obitus Hathumodae*, ed. G. Pertz, *Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum* 4 (Hannover 1841) 170 c. 12.

⁴⁶ D' Achéry misprinted *Ant.* For *Psal.* here.

⁴⁷ Sicard, *Liturgie de la mort* 119-21, 124-25; cf. MW col. 1294. The source of the antiphon is the book of Job. Psalm 138 follows.

*etenim illuc manus tua deducet me et tenebit me dextera tua
 si dixi forsitan tenebrae conculcabunt me et nox inluminatio in deliciis
 meis
 quia tenebrae non obscurabuntur a te et nox sicut dies inluminabitur sicut
 tenebrae eius et lumen eius
 quia tu possedisti renes meos suscepisti me de utero matris meae
 confitebor tibi quia terribiliter magnificatus est me mirabilia opera tua et
 anima mea cognoscit nimis
 non est occultatum os meum a te quod fecisti in occulto et substantia mea
 in inferioribus terrae
 imperfectum meum viderunt oculi tui et in libro tuo omnes scribentur die
 formabuntur et nemo in eis
 mihi autem nimis honorificati sunt amici tui Deus nimis confirmati sunt
 principatus eorum
 dinumerabo eos et super harenam multiplicabuntur exsurrexi et adhuc
 sum tecum
 si occideris Deus peccatores et viri sanguinum declinate a me
 quia dices in cogitatione accipient in vanitate civitates tuas
 nonne qui oderunt te Domine oderam et super inimicos tuos tabescebam
 perfecto odio oderam illos inimici facti sunt mihi
 proba me Deus et scito cor meum interroga me et cognosce semitas meas
 et vide si via iniquitatis in me est et deduc me in via aeterna*

Ant.⁴⁸ *Non intres in iudicium cum servo tuo domine quoniam non iustificabitur in
 conspectu tuo omnis vivens.*

Psal. *Domine exaudi orationem meam auribus percipe obsecrationem meam in
 veritate tua exaudi me in tua iustitia
 et non intres in iudicio cum servo tuo quia non iustificabitur in conspectu
 tuo omnis vivens
 quia persecutus est inimicus animam meam humiliavit in terra vitam
 meam conlocavit me in obscuris sicut mortuos saeculi
 et anxius est super me spiritus meus in me turbatum est cor meum
 memor fui dierum antiquorum meditatus sum in omnibus operibus tuis in
 factis manuum tuarum meditabar
 expandi manus meas ad te anima mea sicut terra sine aqua tibi
 velociter exaudi me Domine defecit spiritus meus non avertas faciem tuam
 a me et similis ero descendentibus in lacum
 auditam mihi fac mane misericordiam tuam quia in te speravi notam fac
 mihi viam in qua ambulem quia ad te levavi animam meam
 eripe me de inimicis meis Domine a te confugi
 doce me facere voluntatem tuam quia Deus meus est tu spiritus tuus bonus
 deducet me in terra recta
 propter nomen tuum Domine vivificabis me in aequitate tua educes de
 tribulatione animam meam*

⁴⁸ MW col. 1295. The antiphon is from verse two of Psalm 142, which follows.

et in misericordia tua disperdes inimicos meos et perdes omnes qui tribulant animam meam quoniam ego servus tuus sum

Ant.⁴⁹

Omnis spiritus laudet Dominum

Psal.

*Laudate dominum de coelis laudate eum in excelsis
laudate eum omnes angeli eius laudate eum omnes virtutes eius
laudate eum sol et luna laudate eum omnes stellae et lumen
laudate eum caeli caelorum et aqua quae super caelum est
laudent nomen Domini quia ipse dixit et facta sunt ipse mandavit et creata sunt
statuit ea in saeculum et in saeculum saeculi praeceptum posuit et non praeteribit
laudate Dominum de terra dracones et omnes abyssi
ignis grando nix glacies spiritus procellarum quae faciunt verbum eius
montes et omnes colles ligna fructifera et omnes cedri
bestiae et universa pecora serpentes et volucres pinnatae
reges terrae et omnes populi principes et omnes iudices terrae
iuvenes et virgines senes cum iunioribus laudent nomen Domini
quia exaltatum est nomen eius solius
confessio eius super caelum et terram et exaltabit cornu populi sui hymnus
omnibus sanctis eius filiis Israhel populo adpropinquanti sibi*

Ant.

*Absolve, Domine animam servi tui ab omni vinculo delictorum, ut in resurrectionis gloria inter sanctos tuos resuscitatus respiret.*⁵⁰

Cant.⁵¹

*Benedictus Deus Israhel quia visitavit et fecit redemptionem plebi suae
et erexit cornu salutis nobis in domo David pueri sui
sicut locutus est per os sanctorum qui a saeculo sunt prophetarum eius
salutem ex inimicis nostris et de manu omnium qui oderunt nos
ad faciendam misericordiam cum patribus nostris et memorari testamenti
sui sancti
iusiurandum quod iuravit ad Abraham patrem nostrum
daturum se nobis ut sine timore de manu inimicorum nostrorum liberati
serviamus illi
in sanctitate et iustitia coram ipso omnibus diebus nostris
et tu puer propheta Altissimi vocaberis praeibis enim ante faciem Domini
parare vias eius
ad dandam scientiam salutis plebi eius in remissionem peccatorum eorum
per viscera misericordiae Dei nostri in quibus visitavit nos oriens ex alto*

⁴⁹ MW col. 1295. The antiphon is in the spirit of Psalm 148, which follows, but does not reproduce any of its verses exactly.

⁵⁰ This was one of three prayers *ad agendam mortuorum* in the Roman sacramentary sent by Pope Hadrian to Charlemagne in the late eighth century; cf. Deshusses, *Sacramentaire grégorien* 1, nos. 1016 and 1404, and Paxton, *Christianizing death* 144-45.

⁵¹ The Canticle of Zachary, Luke 1.68-79; it could also be Psalm 143, as implied by DAE 3.15.8

inluminare his qui in tenebris et in umbra mortis sedent ad dirigendos pedes nostros in viam pacis

Sacerdos cum primum venerit ad sepulcrum, has dicit collectas:

*Obsecramus misericordiam tuam aeternae omnipotens deus qui hominem ad imaginem tuam creare dignatus es, ut spiritum et animam famuli tui illius, quem hodierna die rebus humanis eximi, et ad te accersire iussisti, blande et misericorditer suscipias, non ei dominantur umbrae mortis, nec tegat eum chaos et caligo tenebrarum, sed exutus omnium criminum labe, in sinu abrahamae patriarchae collocatus, locum lucis et refrigerii se adeptum esse gaudeat, et cum dies iudicii aduenerit, cum sanctis et electis tuis, eum resuscitari iubeas.*⁵²

Alia Deus apud quem mortuorum spiritus vivunt *et in quo electorum animae deposito carnis onere plena felicitate laetantur, praesta supplicantibus nobis ut anima famuli tui illius quae temporali per corpus uisionis huius luminis caruit uisu, aeternae illius lucis solatio potiatur, non eum tormentum mortis attingat, non dolor horrendae uisionis afficiat, non poenalis timor excruciet, non reorum proxima catena constringat, sed concessa sibi delictorum omnium uenia optatae quietis consequatur gaudia repromissa.*

Sepulcrum et prius et posteaquam defunctum receperit, incensatur, et aqua benedicta aspergitur. Collocatur operculum ligneum super defunctum, et sacerdos primum pala mittens aliquantulum terrae super illum, subjungit has collectas:

Oremus fratres charissimi pro spiritu cari nostri illius quem dominus de laqueo huius saeculi liberare dignatus est, cuius corpusculum hodie sepulturae traditur, ut eum pietas domini in sinu abrahamae et isaac et iacob collocare dignetur, ut cum dies iudicii aduenerit, inter sanctos et electos suos in parte dextera collocandum resuscitari faciat, praestante domino nostro iesu christo, qui cum patre et spiritu sancto uiuit et regnat deus, per omnia saecula saeculorum. Amen.

Deus qui iustis supplicationibus semper praesto es, qui pia uota dignaris intueri, da famulo tuo illo cuius depositioni hodie officia humanitatis exhibemus, cum sanctis atque fidelibus tuis, beati muneris portionem.

⁵² This and the following six prayers derive from the Supplement; Deshusses, *Sacramentaire grégorien* 1, no. 1409-15 and Paxton, *Christianizing death* 138-48. At Cluny, the monks assembled in the cemetery as they would in choir and sang the psalms and antiphons while, at the same time, the priest, the armarius, and the conuersi who helped with the procession recited the burial prayers. This two-part ritual harmony is implied by some of the ninth-century ritual orders (Paxton, *Christianizing death* 169-85) as well as in the fourteenth century (MW, cols. 1291-1300), where these and other prayers appear.

Debitum humani corporis *sepeliendi officium fidelium more complentes, deum cui omnia uiuunt fideliter deprecemur ut hoc corpus cari nostri illius a nobis in infirmitate sepultum, in ordine sanctorum suorum resuscitet, et eius spiritum sanctis ac fidelibus adgregari iubeat, cum quibus inenarrabili gloria et perenni felicitate perfrui mereatur, praestante domino nostro iesu christo qui cum patre et spiritu sancto uiuit et regnat deus.*

Temeritatis quidem est domine, ut homo hominem, mortalis mortalem, cinis cinerem, tibi domino deo nostro audeat commendare, sed quia terra suscipit terram, et puluis conuertitur in puluerem, donec omnis caro in suam redigatur originem, inde tuam deus piissime pater lacrimabiliter quaesumus pietatem ut huius famuli tui illius animam quam de huius mundi uoragine caenulenta ducis ad patriam, abrahamae amici tui sinu recipias, et refrigerii rore perfundas, sit ab aestuantis gehennae truci incendio segregatus, et beatae requiei te donante coniunctus, et si quae illi sunt domine dignae cruciatibus culpae, tu eas gratiae mitissimae lenitate indulge, nec peccati recipiat uicem, sed indulgentiae tuae piam sentiat bonitatem, cumque finito mundi termino supernum cunctis inluserit regnum, omnium sanctorum coetibus adgregatus, cum electis resurgat in parte dexterarum coronandus.

Quibus factis recedit a sepulcro simul cum cruce, et procedit in medium coemeterium, in quo stant pueri, qui uersis ad orientem uultibus cantauerunt psalmos, sicut et totus conventus. Ibi sub silentio praemissa oratione Dominica, subinfert

*Et ne nos inducas in tentationem
Sed libera nos a malo*

Vers. *Non intres in iudicium cum seruo tuo, Domine*

Collect. *Tibi Domine commendamus animam famuli tui illius, ut defunctus seculo tibi uiuat, et si qua per fragilitatem mundanae conuersationis peccata ammisit, tu uenia misericordissimae pietatis absterge.*

Cereis extinctis sequitur Psal. L. Rursus cum oratione Dominica

Vers. *A porta inferi
Erue domine animam ejus*

Collecta *Deus cujus miseratione animae fidelium requiescunt famulis et famulabus tuis .N. omnibus hic et ubique in christo quiescentibus, da propicius ueniam peccatorum, ut a cunctis reatibus absoluti, tecum sine fine letentur.⁵³*

⁵³ MW, col. 1176, prayer for those resting in cemeteries, *pro quiescentibus in cimiteriis.*

facta inclinatione consueta, et vii psalmis impositis, redditur ita ut post pueros priores ea vice sint anteriores: eo denique ordine cum pervenerint in chorum, prosternent se cum ipsis psalmis, quos sacerdos iam albam et stolam exutus claudit hac collecta,

Absolve, Domine, animam famuli tui *ab omni vinculo delictorum, ut in resurrectionis gloria inter sanctos tuos resuscitatus respiret.*

Signa, quae defunctum efferendo statim pulsari sunt inchoata, non prius omittunt, quam sacerdos recesserit a sepulcro.

Ipsa die quo defunctus sepelitur, omnes sacerdotes cantant missam pro eo. In sequente autem die quidquid ad coenam panis aut vini remanserit, ad eleemosynam pro eo datur. Inchoatur et septenarius eius et tricenarius. Septenarius ita, ut per septem dies officium et missa cantetur a conventus pro eo generaliter. Tricenarius vero ita ut per triginta dies detur ad eleemosynam eius praebenda plena cum fabis et generali; et psalmodia quae dici solet post matut. et psalmus *Voce mea*, qui solet dici ad omnes horas; tunc pro eo dicatur et *Verba mea*, et xxx missas pro eo cantandas a sex sacerdotibus, priore incipiente, quorum unusquisque cum suas finierit in capitulo pronuntiat, ut alius incipiat in crastino, quod nunquam intermittitur pro qualibet festivitate, exceptis per annum quinque diebus, id est in nativitate Domini, in eius resurrectione, et illis tribus diebus, quae eandem Dominicam resurrectionem antecedunt. Sua quoque vestimenta cum primum abluta esse potuerunt, omnia excepto coopertorio portantur in capitulum, ut fratribus, si opus habuerint, dividantur: et qui de eis quid acceperit, praecipitur a priore, ut defuncti recordetur cum huiusmodi psalmodia, vel cum tot missis si est sacerdos, secundum quod tunc praecipienti videbitur. Coopertorium ideo non apportatur, nec ibi datur, quia id magis habent fratres pro misericordia, quam pro illa regulari constitutione, cuius nec meminit S. Benedictus. Finitis omnibus, rursus ei prior imprecatur absolutionem. Et de caetero, quoties venerit anniversarius eius, iterum praebenda sua dabitur ad eleemosynam. Missa vero quae tunc cantanda est pro illo, aliquando aliqua impeditur festivitate. Quaecumque tamen proxime cantantur pro defunctis, non minus pro illo, quam pro aliis cantantur, sed ea psalmodia, *Verba mea* non differtur.